

Magdalena Węćławska-Misiurek

ORCID: 0000-0001-8970-7464

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

<https://doi.org/10.19195/1733-5779.39.5>

Ograniczenia konstytucyjnego prawa do sądu — zarys problematyki*

JEL Classification: K10, K38

Słowa kluczowe: prawo do sądu, ograniczenia prawa do sądu, art. 45 ust. 1 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, art. 31 ust. 3 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, art. 77 ust. 2 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej

Keywords: right to a fair trial, limitations of the right to a fair trial, art. 45 paragraph 1 of the Constitution of the Republic of Poland, art. 31 paragraph 3 of the Constitution of the Republic of Poland, art. 77 paragraph 2 of the Constitution of the Republic of Poland

Abstrakt: Konstytucyjne prawo do sądu, uregulowane w art. 45 ust. 1 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, odgrywa niezwykle istotną rolę w demokratycznym państwie prawa. Celem niniejszego opracowania jest przedstawienie i zbadanie ograniczeń konstytucyjnego prawa do sądu. W tekście została poruszona problematyka definicji prawa do sądu, dopuszczalności ograniczeń, pojęcia sprawy, organu, zasady sprawiedliwości proceduralnej i formalizmu procesowego oraz barier ekonomicznych. Prawo do sądu jest podstawą i gwarancją wszystkich innych praw. Nie jest jednak prawem bezwzględnym i dopuszczalne są jego ograniczenia. Kluczowe jest w tym względzie spełnienie wskazanych w art. 31 ust. 3 Konstytucji RP przesłanek oraz art. 77 ust. 2 Konstytucji RP.

Limitations of the constitutional right to a fair trial: An outline of the issue

Abstract: The constitutional right to a fair trial, which is regulated in art. 45 paragraph 1 of the Constitution of the Republic of Poland, plays an extremely important role in a democratic state of law. The aim of this study is to present and examine the limitations of the constitutional right to a fair trial. The article focuses on the definition of the right to a fair trial, the admissibility

* Niniejszy artykuł jest zmodyfikowaną i rozszerzoną wersją wybranych jednostek redakcyjnych pracy magisterskiej pod tytułem *Konstytucyjne prawo do sądu*, przygotowanej przez autorkę na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie pod kierunkiem dra hab. Wojciecha Orłowskiego, prof. UMCS.

of limitations, the term of “case,” authority, the principles of procedural fairness and procedural formalism as well as economic barriers. The right to a fair trial is the basis and guarantee of all other rights. However, it is not an absolute right and some limitations are allowed. The key is to meet the conditions set out in art. 31 paragraph 3 and art. 77 paragraph 2 of the Constitution of the Republic of Poland.

Uwagi wstępne

Jak twierdził Hermogenian: „hominum causa omne ius constitutum sit”¹. Jednym z najistotniejszych praw człowieka i obywatela, albowiem będącym jednocześnie gwarancją ochrony innych praw i wolności, jest prawo do sądu. Ta zasada to podstawowy element demokratycznego państwa prawa. W Polsce omawiane zagadnienie reguluje art. 45 ust. 1 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku². Problematyka prawa do sądu jest przy tym niezwykle ważna i aktualna, występuje w większości państw na całym świecie³, a także jest uregulowana w przepisach prawa międzynarodowego⁴, jednak wciąż łączy się z zagadnieniami budzącymi pewne wątpliwości w zakresie dokonywanej wykładni. Czy twórcy konstytucji i ustaw regulujących przepisy proceduralne spełnili oczekiwania nie tylko Hermogeniana, ale przede wszystkim podmiotów obowiązujących przepisów?

¹ Hermogenian, D.I.5.2, cyt. za: M. Kuryłowicz, *Rzymskie sentencje prawnicze o człowieku, sprawiedliwości i prawie*, „Palestra” 32, 1988, nr 7 (367), s. 72.

² Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483 ze zm.

³ Zob. m.in. art. 19 ust. 4 Ustawy Zasadniczej Republiki Federalnej Niemiec (Ustawa Zasadnicza Republiki Federalnej Niemiec z dnia 23 maja 1949 roku, przeł. B. Banaszak, A. Malicka, http://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/02/Niemcy_pol_010711.pdf, dostęp: 7.04.2021); art. 46 Konstytucji Republiki Słowackiej (Konstytucja Republiki Słowackiej z dnia 1 września 1992 roku, przeł. K. Skotnicki, http://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/11/Słowacja_pol_010711.pdf, dostęp: 7.04.2021); art. 36 Karty podstawowych praw i wolności Republiki Czeskiej (Konstytucja Republiki Czeskiej z dnia 16 grudnia 1992 roku, przeł. M. Kruk-Jarosz, http://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2015/07/Czechy_pol_010811.pdf, dostęp: 7.04.2021); art. 13 Konstytucji Królestwa Belgii (Konstytucja Królestwa Belgii z dnia 7 lutego 1831 roku, przeł. W. Skrzydło, http://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2015/05/Belgia_pol010811.pdf, dostęp: 7.04.2021); art. 33 Konstytucji Księstwa Lichtensteinu (Konstytucja Księstwa Lichtensteinu, przeł. R. Grabowski, S. Grabowska, http://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/01/Lichtenstein_pol_010712.pdf, dostęp: 7.04.2021); art. 20 Konstytucji Republiki Portugalskiej (Konstytucja Republiki Portugalskiej z dnia 2 kwietnia 1976 roku, przeł. A. Wojtyczek-Bonnand, http://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/03/Portugalia_pol_010116.pdf, dostęp: 7.04.2021); art. III, sekcja 2 Konstytucji Stanów Zjednoczonych (Konstytucja Stanów Zjednoczonych Ameryki, przeł. A. Pułło, <http://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2015/03/USA-pol.pdf>, dostęp: 7.04.2021).

⁴ Zasada prawa do sądu została uregulowana między innymi w Powszechnej deklaracji praw człowieka, Europejskiej konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, Międzynarodowym pakcie praw obywatelskich i politycznych oraz w Karcie praw podstawowych Unii Europejskiej.

Celem niniejszego opracowania jest przedstawienie i zbadanie ograniczeń konstytucyjnego prawa do sądu. Omawianą problematykę podzielono na sześć jednostek redakcyjnych. Poszczególne sekcje odpowiadają problematyce definicji prawa do sądu, dopuszczalności ograniczeń, pojęcia sprawy, organu, zasady sprawiedliwości proceduralnej i formalizmu procesowego oraz barier ekonomicznych. Całość rozważań została przeprowadzona na podstawie analizy art. 45 ust. 1, art. 31 ust. 3, art. 77 ust. 2 oraz art. 233 ust. 1, 3 Konstytucji RP, wybranych przepisów regulujących procedurę administracyjną, cywilną i karną, orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego, Sądu Najwyższego, Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, Europejskiej Komisji Praw Człowieka oraz stanowiska doktryny.

1. Definicja prawa do sądu

Prawo do sądu, jak już zostało wspomniane, zostało sformułowane w art. 45 ust. 1 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, zgodnie z którym: „Każdy ma prawo do sprawiedliwego i jawnego rozpatrzenia sprawy bez nieuzasadnionej zwłoki przez właściwy, niezależny, bezstronny i niezawisły sąd”. Unormowanie prawa do sądu w odrębnym artykule nie ogranicza w żaden sposób zasady demokratycznego państwa prawa, nadal stanowi jej fundament i gwarantuje nienadużywanie kompetencji przez władzę wykonawczą i ustawodawczą⁵. Przyjęcie innego stanowiska zdaniem Trybunału Konstytucyjnego prowadziłoby do nieuzasadnionej deformacji tej zasady⁶. Należy jednak podkreślić rolę prawa do sądu nie tylko na płaszczyźnie wertykalnej, lecz także horyzontalnej⁷.

Prawo do sądu należy definiować jako „uprawnienie jednostki, by wszystkie sprawy i spory jej dotyczące mogły znajdować rozpoznanie i rozstrzygnięcie przed organami stwarzającymi maksymalną gwarancję podejmowania obiektywnych, sprawiedliwych i słusznych decyzji”⁸. Trzeba ponadto wskazać na dwa znaczenia zasady prawa do sądu. Pierwsze z nich dotyczy prawa do sądu jako zasady prawa konstytucyjnego, drugie natomiast określa prawo do sądu jako podmiotowe prawo jednostki⁹. Prawo do sądu w pierwszym ujęciu, to znaczy jako dyrektywa

⁵ Z. Czeszejko-Sochacki, *Prawo do sądu w świetle Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej (ogólna charakterystyka)*, „Państwo i Prawo” 1997, nr 11–12, s. 86–87.

⁶ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego (dalej: TK) z dnia 9 czerwca 1998 roku, sygn. K 28/97, OTK 1998, nr 4, poz. 50; S. Pilipiec, *Kształtowanie się współczesnej koncepcji prawa do sądu w Polsce*, [w:] *W kręgu historii i współczesności polskiego prawa. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Arturowi Korobowiczowi*, red. W. Witkowski, Lublin 2008, s. 665.

⁷ P. Hofmański, *Prawo do sądu w ujęciu konstytucji i ustaw oraz standardów prawa międzynarodowego*, [w:] *Wolności i prawa jednostki oraz ich gwarancje w praktyce*, red. L. Wiśniewski, Warszawa 2006, s. 267.

⁸ L. Garlicki, *Prawo do sądu (rozważania de lege fundamentale ferenda)*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio G” 37, 1990, nr 5, s. 59–60.

⁹ H. Pietrzkowski, *Prawo do sądu (wybrane zagadnienia)*, „Przegląd Sądowy” 9, 1999, nr 11–12, s. 5; Z. Czeszejko-Sochacki, *op. cit.*, s. 89; J. Oniszczyk, *Konstytucja Rzeczypospolitej*

tworzenia prawa, pozwala prawodawcy na tworzenie norm jedynie zgodnych z tą zasadą i ją konkretyzujących¹⁰. Z kolei prawo do sądu jako dyrektywa interpretacyjna w procesie stosowania prawa sprawia, że powinny zważać na nią przy wydawaniu decyzji wszystkie organy władzy publicznej¹¹. W drugim znaczeniu prawo do sądu daje podstawę roszczenia jednostki, przy czym może odgrywać rolę samodzielnej podstawy prawnej¹².

Trybunał Konstytucyjny wskazał elementy składowe prawa do sądu. Są to: prawo dostępu do sądu, prawo do odpowiednio ukształtowanej, rzetelnej procedury sądowej oraz prawo do uzyskania wiążącego rozstrzygnięcia sprawy¹³, a także prawo do odpowiedniego ukształtowania ustroju i pozycji organów rozpoznających sprawę¹⁴. Mariusz Jabłoński i Sylwia Jarosz-Żukowska wskazują ponadto na prawo do wyegzekwowania orzeczenia sądowego¹⁵. Z kolei Sławomir Pilipiec zwraca uwagę na prawo do obrony i prawo do wysłuchania, wyszczególniając „prawo do informacji, do zajęcia stanowiska, do rozważenia faktycznych twierdzeń i prawnych roszczeń”¹⁶.

Nie sposób oderwać prawa do sądu jako prawa podmiotowego od prawa do sądu będącego gwarancją umożliwiającą egzekwowanie innych praw i wolności. Analogicznie nie sposób odseparować przymiotów sądu jako instytucji gwarantującej od zasad organizacyjnych i funkcjonalnych, dlatego konieczne staje się uwzględnienie i choćby wspomnienie o innych przepisach konstytucyjnych uzupełniających art. 45¹⁷. Wśród nich duże znaczenie odgrywa art. 77 ust. 2 stanowiący o niemożności zamknięcia drogi sądowej w dochodzeniu naruszonych

Polskiej w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego na początku XXI w., Kraków 2004, s. 727; D. Lis-Staranowicz, *Konstytucyjne środki ochrony wolności i praw*, [w:] *Wolności i prawa człowieka w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, red. M. Chmaj, Warszawa 2008, s. 200.

¹⁰ H. Pietrkowski, *op. cit.*, s. 6.

¹¹ *Ibidem*; S. Pilipiec, *Zasada prawa do sądu w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej i Konstytucji Federacji Rosyjskiej*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio G” 50–51, 2003/2004, s. 157, http://dlibra.umcs.lublin.pl/Content/21442/czas4058_50_51_2003_2004_9.pdf (dostęp: 7.04.2021).

¹² H. Pietrkowski, *op. cit.*, s. 6.

¹³ Wyrok TK z dnia 9 czerwca 1998 roku...; wyrok TK z dnia 16 marca 1999 roku, sygn. SK 19/98, OTK 1999, nr 3, poz. 36; wyrok TK z dnia 12 marca 2002 roku, sygn. P 9/01, OTK 1999, nr 3, poz. 36.

¹⁴ Wyrok TK z dnia 14 marca 2006 roku, sygn. SK 4/05, OTK-A 2006, nr 3, poz. 29; wyrok TK z dnia 19 września 2007 roku, sygn. SK 4/06, OTK-A 2007, nr 8, poz. 98; wyrok TK z dnia 31 marca 2009 roku, sygn. SK 19/08, OTK-A 2009, nr 3, poz. 29; wyrok TK z dnia 13 stycznia 2015 roku, sygn. SK 34/12, OTK-A 2015, nr 1, poz. 1; wyrok TK z dnia 22 października 2015 roku, sygn. SK 28/14, OTK-A 2015, nr 9, poz. 149.

¹⁵ M. Jabłoński, S. Jarosz-Żukowska, *Prawa człowieka i systemy ich ochrony. Zarys wykładu*, Warszawa 2010, s. 133.

¹⁶ S. Pilipiec, *Kształtowanie...*, s. 665.

¹⁷ P. Sarnecki, *Komentarz do art. 45*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, red. L. Garlicki, M. Zubik, t. 2. *Art. 30–86*, Warszawa 2016, s. 243.

praw i wolności. Artykuł ten określa prawo do sądu jako środek ochrony wolności i praw człowieka i obywatela. Treść art. 45 jest jednak szersza od art. 77 ust. 2. Z art. 77 ust. 2 można bowiem skorzystać dopiero w razie naruszenia wolności i praw, natomiast prawo do sądu z art. 45 „występuje jako jedno z praw osobistych, jako prawo człowieka gwarantujące jego godność, wolnościowy status, poczucie bezpieczeństwa i stwarzające swoiste odczucie przebywania pod opieką prawa, na którego straży stoją sądy”¹⁸.

2. Dopuszczalność ograniczeń prawa do sądu

Zasada prawa do sądu nie jest prawem bezwzględny i absolutny¹⁹. Nie wprowadzenie ograniczeń doprowadziłoby do „anarchii i całkowitej niewydolności mechanizmu państwowego”²⁰. Analogiczne stanowisko przyjął Trybunał Konstytucyjny, wskazując na możliwość ograniczenia tego prawa ze względu na inne wartości, takie jak bezpieczeństwo prawne czy zasada legalizmu²¹. Podstawę prawną owego ograniczenia stanowi art. 31 ust. 3 Konstytucji RP, także poprzez wykorzystanie odesłania z art. 176 ust. 2 Konstytucji RP²². Konieczne jest zatem zachowanie wymogów z art. 31 ust. 3 Konstytucji RP, który wskazuje na przesłankę formalną — zgodnie z którą ograniczenia mogą zostać dokonane wyłącznie w ustawie — oraz przesłanki materialne — obejmujące konieczną ochronę wartości uzasadniających wprowadzanie ograniczeń, do których należą bezpieczeństwo państwa, porządek publiczny, środowisko, zdrowie i moralność publiczna oraz wolności i prawa innych osób. Trzecią przesłanką jest nienaruszanie istoty wolności i praw.

Należy podkreślić także szczególną ochronę konstytucyjnego prawa do sądu. Zgodnie z art. 233 ust. 1, 3 Konstytucji RP prawo do sądu nie może zostać ograniczone w czasie stanu wojennego i wyjątkowego, nie jest też ujęte wśród praw doznających ograniczenia w stanie klęski żywiołowej. Istotne znaczenie w omawianej materii ma również art. 77 ust. 2 Konstytucji RP, który wyłącza możliwość zamykania drogi sądowej dochodzenia naruszonych wolności lub praw przez przepisy ustawowe.

¹⁸ *Ibidem*, s. 236.

¹⁹ P. Hofmański, *op. cit.*, s. 271; A. Michalak, *Polski Trybunał Konstytucyjny wobec europejskich standardów prawa do sądu*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2016, nr 3 (31), s. 332, <https://czasopisma.marszalek.com.pl/images/pliki/ppk/31/ppk3114.pdf> (dostęp: 7.04.2021).

²⁰ P. Hofmański, *op. cit.*, s. 271.

²¹ *Ibidem*; wyrok TK z dnia 13 października 2015 roku, sygn. SK 63/12, OTK ZU 2015, nr 9/A, poz. 146; wyrok TK z dnia 10 maja 2000 roku, sygn. K 21/99, OTK 2000, nr 4, poz. 109; wyrok TK z dnia 9 czerwca 1998 roku...

²² P. Sarnecki, *op. cit.*, s. 235–236.

3. Pojęcie „sprawa”

Jak zauważa Paweł Sarnecki, należy wskazać na niemożliwość ograniczenia prawa do sądu przez zawężenie właściwości sądów, wyłączając prawo do sądu dla pewnego rodzaju sporów²³. Możliwe jest wyłącznie ograniczenie, kiedy dochodzi do swoistego konfliktu między roszczeniem jednostki a wartościami zawartymi w art. 31 ust. 3 Konstytucji RP²⁴. Jako przykład autor podaje kwestię immunitetu sądowego reprezentantów państw obcych w Polsce²⁵.

Zgodnie z orzecznictwem Trybunału Konstytucyjnego treść art. 45 Konstytucji RP wskazuje na zamiar ustawodawcy objęcia prawem do sądu w miarę możliwości jak najobszerniejszego zakresu spraw²⁶. Z kolei w wyroku z dnia 22 września 2009 roku Trybunał zdefiniował termin „sprawa” jako każdą sytuację wiążącą się z koniecznością rozstrzygnięcia o prawach podmiotu²⁷. Należy również wskazać na zakaz dokonywania wykładni zawężającej tego przepisu i domniemanie drogi sądowej²⁸.

4. Pojęcie „sąd”

Artykuł 45 ust. 1 Konstytucji RP, normując prawo do sądu, wskazuje na organ służący jego realizacji, określając go mianem sądu. Wynikająca z omawianego przepisu zasada ma ścisły związek z zasadą sądowego wymiaru sprawiedliwości²⁹, który zgodnie z art. 175 ust. 1 Konstytucji RP sprawują Sąd Najwyższy, sądy powszechne, sądy administracyjne oraz sądy wojskowe.

Dyskusyjna pozostaje kwestia, czy art. 45 ust. 1 przewiduje prawo zwrócenia się do sądu, czyli jedynie organu noszącego *stricte* to miano, czy także do trybu-

²³ *Ibidem*, s. 236.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ Wyrok TK z dnia 9 czerwca 1998 roku...; wyrok TK z dnia 8 listopada 2001 roku, sygn. P 6/01, OTK 2001, nr 8, poz. 248; wyrok TK z dnia 8 października 2002 roku, sygn. K 36/00, OTK-A 2002, nr 5, poz. 63; wyrok TK z dnia 29 czerwca 2010 roku, sygn. P 28/09, OTK-A 2010, nr 5, poz. 52; wyrok TK z dnia 18 października 2011 roku, sygn. SK 39/09, OTK-A 2011, nr 8, poz. 84.

²⁷ Wyrok TK z dnia 22 września 2009 roku, sygn. SK 3/08, OTK-A 2009, nr 8, poz. 125.

²⁸ H. Pietrkowski, *op. cit.*, s. 7; orzeczenie TK z dnia 7 stycznia 1992 roku, sygn. K 8/91, OTK 1992, nr 1, poz. 5; orzeczenie TK z dnia 29 września 1993 roku, sygn. K 17/92, OTK 1993, nr 2, poz. 3; orzeczenie TK z dnia 8 kwietnia 1997 roku, sygn. K 14/96, OTK 1997, nr 2, poz. 16; wyrok TK z dnia 6 listopada 2012 roku, sygn. K 21/11, OTK-A 2012, nr 10, poz. 119.

²⁹ S. Pilipiec, *Teoretyczno-prawne aspekty zasady prawa do sądu*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio G” 46, 2000, s. 231, <http://dlibra.umcs.lublin.pl/dlibra/publication/41384/edition/38004/content> (dostęp: 7.04.2021).

nałów³⁰. Sarnecki przychyliła się do szerszej interpretacji³¹. Natomiast przeciwne stanowisko zajmuje między innymi Pilipiec, wyłączając z zakresu znaczeniowego pojęcia „sąd” Trybunał Konstytucyjny i Trybunał Stanu, zauważając, że chociaż zgodnie z treścią art. 10 ust. 2 i art. 173 Konstytucji RP są one organami władzy sądowniczej i „władzą odrębną i niezależną od innych władz”, to jednak „nie są one sądami *sensu stricto*”. Autor zwraca także uwagę, że Trybunał Konstytucyjny „nie sprawuje wymiaru sprawiedliwości, nie orzeka o faktach, a jedynie o normach”³².

Problematiczna jest również działalność innych niż sądy organów orzekających w zakresie praw i wolności człowieka i obywatela. Kluczowe w tym zakresie są, wynikające ze wspomnianego uprzednio art. 173 Konstytucji RP, odrębność i niezależność, a zatem niedopuszczalne jest zawarcie w definicji sądu organu władzy ustawodawczej lub wykonawczej³³. Za przykład organu niemieszczącego się w definicji sądu z art. 45 ust. 1 Konstytucji RP można wskazać instytucję sądu kościelnego — niepowołanego na mocy ustawy i zorganizowanego poza strukturami państwa³⁴. Według Bogusława Banaszka omawiany artykuł nie wprowadza jednak zakazu działalności innych niż sądy organów orzekających w zakresie wolności i praw jednostki, w szczególności mających charakter pojedynczy czy arbitrażowy³⁵. Ich istnienie nie wyklucza prawa do sądu ani nie obliguje do skorzystania z nich. Jednakże „powołanie sądu polubownego [...] rodzi skutki co do rozpoznania sprawy przez sądy państwowe i dopóki strony obowiązuje umowa dotycząca zapisu na sąd polubowny nie można żądać rozpoznania sporu przez sąd państwowy”³⁶ [...]. Oznacza to ograniczenie dostępu do sądu w tym czasie”³⁷.

Warto wspomnieć również o orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w zakresie pojęcia „sąd” ujętego w art. 6 ust. 1 Europejskiej konwencji o ochronie praw człowieka i obywatela. Wspomniany artykuł nadaje sądowi określone cechy: niezawisłość, bezstronność, powołanie przez ustawę³⁸. Według Henryka Pietrkowskiego, mając na uwadze konwencyjne znaczenie sądu oraz art. 9 Konstytucji RP, pod pojęciem tym należy rozumieć nie tylko zawarte w art. 75

³⁰ Należy zauważyć, że Europejski Trybunał Praw Człowieka w wyroku *Xero Flor w Polsce sp. z o.o. przeciwko Polsce* z dnia 7 maja 2021 roku (skarga nr 4907/18) przyjął, że w pewnych sytuacjach Trybunał Konstytucyjny jest sądem.

³¹ P. Sarnecki, *op. cit.*, s. 239.

³² S. Pilipiec, *Teoretyczno-prawne...*, s. 232.

³³ *Komentarz do prawa o ustroju sądów powszechnych i ustawy o Krajowej Radzie Sądownictwa*, red. J. Gudowski, Warszawa 2002, s. 22.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ B. Banaszak, *Prawo konstytucyjne*, Warszawa 2017, s. 413.

³⁶ Zob. art. 1165 ustawy z dnia 17 listopada 1964 roku Kodeks postępowania cywilnego (Dz.U. Nr 43, poz. 296).

³⁷ B. Banaszak, *op. cit.*, s. 413.

³⁸ P. Hofmański, *op. cit.*, s. 280; H. Pietrkowski, *op. cit.*, s. 4.

sądy państwowe, lecz również inne spełniające warunki z art. 45 ust. 1 Konstytucji RP organy quasi-sądowe.

Broniąc tej tezy, można odwołać się do argumentu, że skoro sądy państwowe są władzą odrębną i niezależną (art. 173), a orzekający w nich sędziowie są niezawisli (art. 178 ust. 1), to określone w art. 45 ust. 1 wymagania ustrojowe („niezależny, bezstronny i niezawisły sąd”) nie dotyczą sądów państwowych, lecz innych organów orzekających w sprawach obywateli³⁹.

W dalszej części wywodu autor zwraca jednak uwagę na możliwość zawężenia pojęcia „sąd” jedynie do organów wymienionych enumeratywnie w art. 175 Konstytucji RP. Przy przyjęciu takiej wykładni „nie będzie zachowane prawo do sądu w sprawie cywilnej wyłączanej z drogi sądowej”, jeśli w drodze przepisów szczególnych nastąpi przekazanie jej „do właściwości innych organów, których orzeczenia nie podlegają kontroli sądowej”⁴⁰. Należy także mieć na uwadze zakaz tworzenia sądów wyjątkowych, zawarty w art. 175 ust. 2 Konstytucji RP.

Europejski Trybunał Praw Człowieka przewiduje możliwość uznania za sąd organu znajdującego się w strukturze administracyjnej danego państwa. Co więcej, Trybunał zwraca też uwagę na nietożsamość pojęcia „sąd” z organem mającym w swej nazwie to sformułowanie, jednak niespełniającym materialnych przesłanek wynikających z art. 6 Europejskiej konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności⁴¹. W związku z tym sformułowano trzy kryteria⁴²: niezależność organu od władzy wykonawczej i od stron postępowania, powoływanie sędziów na oznaczony czas oraz występowanie gwarancji praworządności postępowania⁴³.

Również Wojciech Sokolewicz wskazuje na istotę prawa do sądu, która nie polega na rozpatrzeniu sprawy przez organ noszący nazwę sądu, ale przez organ posiadający określone szczególne właściwości organizacyjne i zasady procedowania⁴⁴. Artykuł 45 ust. 1 Konstytucji RP zawiera cechy sądu, który powinien być właściwy, niezależny, bezstronny i niezawisły.

³⁹ H. Pietrkowski, *op. cit.*, s. 5.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ J. Gołaczyński, A. Krzywonos, *Prawo do sądu*, [w:] *Prawa i wolności obywatelskie w Konstytucji RP*, red. B. Banaszak, A. Presiner, Warszawa 2002, s. 732.

⁴² Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 16 lipca 1971 roku w sprawie *Ring-eisen przeciwko Austrii*, skarga nr 2614/65.

⁴³ J. Gołaczyński, A. Krzywonos, *op. cit.*, s. 732; L. Garlicki, *Prawa człowieka. Model prawny*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1991, s. 540.

⁴⁴ W. Sokolewicz, *Konstytucyjna regulacja władzy sądowniczej*, [w:] *Konstytucja, ustroj, system finansowy państwa. Księga pamiątkowa ku czci prof. Natalii Gajl*, red. A. Jankiewicz, T. Dębowska-Romanowska, Warszawa 1999, s. 163.

5. Zasada sprawiedliwości proceduralnej i zasada formalizmu procesowego

Kolejnymi zagadnieniami, które pojawiają się w dyskursie nad kształtem prawa do sądu, są zasada sprawiedliwości proceduralnej i związana z nią zasada formalizmu procesowego⁴⁵. Zdaniem Trybunału Konstytucyjnego ograniczeniem prawa do sądu jest już nawet „samo ukształtowanie postępowania przed sądem w sposób respektujący określone procedury (co do zasad inicjowania postępowania, terminów procesowych i materialnych, opłat, reprezentacji stron przed sądem, rygorów postępowania dowodowego etc.)”⁴⁶. Trybunał zwraca jednak uwagę, że choć formalizm procesowy

może ograniczyć swobodę co do treści, formy czy terminów, jest nieodzownym elementem sprawnego i rzetelnego postępowania, koniecznym ze względu na inne wartości powszechnie szanowane w państwie prawnym, jak w szczególności bezpieczeństwo prawne, zasada legalizmu czy ufanie do prawa⁴⁷.

Na przykładzie ustawy z dnia 30 sierpnia 2002 roku Prawo o postępowaniu przed sądami administracyjnymi⁴⁸ wskazać należy na kontrolę wnoszonych przez stronę pism procesowych, które „muszą mieć charakter pism wiążących się z zakresem działalności sądu w danej dziedzinie”⁴⁹, to znaczy — musi z nich bezpośrednio wynikać żądanie rozpatrzenia sprawy⁵⁰. Może jednak zaistnieć sytuacja, w której pismo, mimo spełnienia wszystkich wymogów formalnych, będzie zawierać fragmenty naruszające godność innych osób. Powinna zostać wtedy zastosowana procedura przewidziana w art. 49 p.p.s.a.⁵¹ Z kolei jeśli wnikliwa kontrola pisma wskaże, że „rzeczywistym celem jego jest poniżenie lub ośmieszenie drugiej strony albo innej osoby lub instytucji, to powinno być pozostawione bez rozpoznania, bez uprzedniego wezwania”⁵². Nie ma tutaj znaczenia spełnienie wymogów formalnych pisma. Ponadto zgodnie ze stanowiskiem Sądu Najwyższego dokumenty, których treść godzi w porządek publiczny lub zasady współżycia społecznego, naruszają powagę wymiaru sprawiedliwości i niedopuszczalne jest

⁴⁵ J. Juchniewicz, *O granicach swobody ustawodawcy w kształtowaniu standardów prawa do sądu*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2016, nr 3 (31), s. 43–44, <https://czasopisma.marszalek.com.pl/images/pliki/ppk/31/ppk3102.pdf> (dostęp: 7.04.2021).

⁴⁶ Wyrok TK z dnia 10 maja 2000 roku...

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ Ustawa z dnia 30 sierpnia 2002 roku Prawo o postępowaniu przed sądami administracyjnymi (Dz.U. Nr 153, poz. 1270; dalej: p.p.s.a.).

⁴⁹ H. Dolecki, *Nadużycie prawa do sądu*, [w:] *Sądownictwo administracyjne gwarantem wolności i praw obywatelskich 1980–2005*, red. J. Góral, R. Hauser, J. Trzeciński, Warszawa 2005, s. 136.

⁵⁰ Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 20 kwietnia 1970 roku, sygn. III CZP 4/70, OSNC 1970, nr 9, poz. 146.

⁵¹ H. Dolecki, *op. cit.*, s. 137.

⁵² *Ibidem*.

traktowanie ich jako pism procesowych⁵³. Co więcej, wprowadzenie w przepisach proceduralnych konieczności spełnienia pewnych warunków formalnych, takich jak przymus adwokacko-radcowski, szczególne formy procesowe czy wniesienie stosownych opłat, nie stanowi naruszenia art. 45 ust. 1 Konstytucji RP⁵⁴.

Ponadto oczywiste są wprowadzone ograniczenia w zakresie dostępu do niektórych procedur sądowych, zwłaszcza mających charakter nadzwyczajny⁵⁵, przy czym należy zauważyć, że nie jest do końca jasne, czy i jakie elementy prawa do sądu znajdują zastosowanie do procedur wykraczających poza minimalny standard prawa do sądu. Warto wspomnieć tutaj o wyroku Trybunału Konstytucyjnego z dnia 17 maja 2004 roku, w którym orzeczono zgodność wprowadzenia ograniczeń dotyczących dopuszczalności wniesienia przez strony kasacji na korzyść skazanego jedynie w przypadku orzeczenia kary pozbawienia wolności bez warunkowego zawieszenia jej wykonywania z zasadą prawa do sądu⁵⁶. Analogicznie należy podkreślić zgodność z art. 45 ust. 1 Konstytucji RP przepisów dotyczących kasacji w postępowaniu cywilnym uzależniających jej dostępność od wartości przedmiotu zaskarżenia (art. 398² kodeksu postępowania cywilnego)⁵⁷.

Wskazane ograniczenia prawa do sądu wynikające z przepisów proceduralnych nie naruszają jego istoty i nie uniemożliwiają stosowania tego prawa, lecz zapobiegają korzystaniu z niego w sposób sprzeczny z jego celem. Ich niewprowadzenie skutkowałoby między innymi zwiększeniem liczby nadużyć, w tym pieniactwa sądowego, wytaczaniem wielu błahych spraw, spowolnieniem prac sądów, niemożliwością realizacji zasady rozpatrzenia sprawy bez nieuzasadnionej zwłoki oraz szybkości postępowania, a także wzrostem kosztów postępowania.

6. Bariery ekonomiczne

Jak to już wspomniano, istnienie pewnych barier finansowych nie narusza art. 45 ust. 1 Konstytucji RP, a stanowi jedynie jego dopuszczalne ograniczenie. Polskie ustawodawstwo w określonych przypadkach przewiduje bowiem przyznanie pomocy i zwolnienie strony z całości lub części kosztów postępowania.

⁵³ Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 20 kwietnia 1970 roku...; H. Dolecki, *op. cit.*, s. 137.

⁵⁴ Wyrok TK z dnia 25 lutego 2003 roku, sygn. SK 9/02, OTK 2003, nr 2, poz. 14; P. Hofmański, *op. cit.*, s. 271.

⁵⁵ P. Hofmański, *op. cit.*, s. 271; postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 4 października 2002 roku, sygn. II CZ 91/02, niepubl. Szerzej na temat prawa do sądu w kontekście przymusu adwokacko-radcowskiego w przypadku skargi kasacyjnej zob. K. Łukasik, *Konstytucyjne prawo do sądu „każdego” a przymus adwokacko-radcowski w sprawie skargi kasacyjnej w postępowaniu przed Sądem Najwyższym*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio G” 60, 2013, nr 2, s. 159–170, http://dlibra.umcs.lublin.pl/Content/21480/czas4058_60_2_2013_9.pdf (dostęp: 7.04.2021).

⁵⁶ Wyrok TK z dnia 17 maja 2004 roku, sygn. SK 32/03, OTK 2004, nr 5, poz. 44; P. Hofmański, *op. cit.*, s. 271–272.

⁵⁷ P. Hofmański, *op. cit.*, s. 272.

Nie dochodzi zatem do naruszenia istoty prawa do sądu, ponieważ ze względu na wskazane instytucje nie pozbawia to możliwości korzystania z niego. Kluczowe staje się jednak ukształtowanie ich na odpowiednim poziomie⁵⁸.

W przedmiocie ograniczenia prawa do sądu ze względu na bariery ekonomiczne wypowiedziała się Europejska Komisja Praw Człowieka⁵⁹, uznając istnienie ograniczeń o charakterze finansowym, które nadawałyby prawu do sądu charakter iluzoryczny, za pogwałcenie art. 6 ust. 1 Europejskiej konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności. Głos zabrał też Trybunał Konstytucyjny, który uznał za zgodne z art. 45 ust. 1 Konstytucji RP występowanie barier finansowych ograniczających prawo do sądu⁶⁰, odnosząc się konkretnie do obciążenia kosztami procesu przegranego oskarżyciela prywatnego (art. 632 pkt 1 kodeksu postępowania karnego⁶¹) oraz do opłat za czynności adwokackie i radcowskie.

Problematykę kosztów sądowych i ich rolę w postępowaniu sądowym rozwinął Trybunał Konstytucyjny, wyznaczając ich funkcję społeczną jako „ograniczenie pieniądza, szykanowania przeciwnika, minimalizację zachęt do ochrony fikcyjnych interesów i chęci niesłusznego wzbogacenia się kosztem przeciwnika etc.”⁶², funkcję fiskalną oraz „funkcje służebne wobec wymiaru sprawiedliwości”⁶³ w postaci ich wpływu na zachowanie strony postępowania, dopuszczając branie pod uwagę przy kształtowaniu „zasad i poziomu obciążania kosztami postępowania” ich roli w zmniejszaniu zjawiska pieniądza sądowego⁶⁴. Podobne stanowisko przyjął Sąd Najwyższy⁶⁵.

Uwagi końcowe

Zaprezentowane w artykule omówienie wskazuje na szeroki zakres przedmiotowy regulacji prawa do sądu w Polsce. Kluczowa jest jednak rola ustawodawcy w celu zapewnienia odpowiednich przepisów proceduralnych. Jak podnosi Pilipec, zasada ta nie stanowi jedynie o ogólnym dostępie do drogi sądowej, ale jest

⁵⁸ M. Jaworska, *Prawo do sądu*, [w:] *Realizacja i ochrona konstytucyjnych wolności i praw jednostki w polskim porządku prawnym*, red. M. Jabłoński, Wrocław 2014, s. 146, <https://repozytorium.uni.wroc.pl/dlibra/publication/52310/edition/52919/content> (dostęp: 7.04.2021); J. Juchiewicz, *op. cit.*, s. 45; I. Dyś-Branicka, *Odpłatność wymiaru sprawiedliwości w sprawach cywilnych w świetle konstytucyjnej zasady prawa do sądu*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2016, nr 5 (33), s. 256, <https://czasopisma.marszalek.com.pl/images/pliki/ppk/33/ppk3315.pdf> (dostęp: 7.04.2021).

⁵⁹ Zob. m.in. orzeczenie Europejskiej Komisji Praw Człowieka z dnia 16 marca 1975 roku w sprawie *X. przeciwko Holandii*, sygn. 6202/73, *Decisions and Reports 1975*, s. 66.

⁶⁰ Wyrok TK z dnia 30 marca 2004 roku, sygn. SK 14/03, OTK-A 2004, nr 3, poz. 23.

⁶¹ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 roku Kodeks postępowania karnego (Dz.U. Nr 89, poz. 555).

⁶² Wyrok TK z dnia 21 lipca 2008 roku, sygn. P 49/07, OTK ZU 2008, nr 6/A, poz. 108.

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ Wyrok TK z dnia 17 listopada 2008 roku, sygn. SK 33/07, OTK-A 2008, nr 9, poz. 154; wyrok TK z dnia 30 marca 2004 roku, sygn. SK 14/03, OTK-A 2004, nr 3, poz. 23.

⁶⁵ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 20 grudnia 2017 roku, sygn. III KK 203/17.

gwarancją uzyskania nadanej przez sąd ochrony prawnej również w przypadku nieistnienia odpowiednich przepisów prawa materialnego⁶⁶.

Rolę prawa do sądu, będącego fundamentem demokratycznego państwa prawnego, podkreśla Marek Nowicki, zauważając, że niewypracowanie odpowiednich procedur umożliwiających każdemu skuteczną obronę przed naruszeniem gwarantowanych mu praw i wolności sprawia, że mamy do czynienia z ich fasadowością⁶⁷. Kluczowe jest więc zapewnienie możliwości skutecznej ochrony naruszonych praw i wolności przez prawo do dochodzenia ich przed sądem, nadane art. 45 ust. 1 Konstytucji RP⁶⁸.

Reasumując niniejsze rozważania, należy wskazać, że prawo do sądu nie ma charakteru absolutnego i w związku z tym może podlegać pewnym ograniczeniom. Niezwykle ważne jest jednak w tym względzie spełnienie wymienionych w art. 31 ust. 3 Konstytucji RP przesłanek w postaci nienaruszania istoty tegoż prawa, ich formy i ochrony określonych, charakterystycznych dla demokratycznego państwa prawa wartości, a także treści art. 77 ust. 2 Konstytucji RP stanowiącego o bezwzględnym zakazie zamykania obywatelom drogi sądowej.

Bibliografia

Literatura

- Banaszak B., *Prawo konstytucyjne*, Warszawa 2017.
- Czeszejko-Sochacki Z., *Prawo do sądu w świetle Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej (ogólna charakterystyka)*, „Państwo i Prawo” 1997, nr 11–12.
- Dolecki H., *Nadużycie prawa do sądu*, [w:] *Sądownictwo administracyjne gwarantem wolności i praw obywatelskich 1980–2005*, red. J. Góral, R. Hauser, J. Trzciniński, Warszawa 2005.
- Dyś-Branicka I., *Odplatność wymiaru sprawiedliwości w sprawach cywilnych w świetle konstytucyjnej zasady prawa do sądu*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2016, nr 5 (33), <https://czasopisma.marszalek.com.pl/images/pliki/ppk/33/ppk3315.pdf>.
- Garlicki L., *Prawa człowieka. Model prawny*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1991.
- Garlicki L., *Prawo do sądu (rozważania de lege fundamentale ferenda)*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio G” 37, 1990, nr 5.
- Gołaczyński J., Krzywonos A., *Prawo do sądu*, [w:] *Prawa i wolności obywatelskie w Konstytucji RP*, red. B. Banaszak, A. Presiner, Warszawa 2002.
- Hofmański P., *Prawo do sądu w ujęciu konstytucji i ustaw oraz standardów prawa międzynarodowego*, [w:] *Wolności i prawa jednostki oraz ich gwarancje w praktyce*, red. L. Wiśniewski, Warszawa 2006.
- Jabłoński M., Jarosz-Żukowska S., *Prawa człowieka i systemy ich ochrony. Zarys wykładu*, Warszawa 2010.

⁶⁶ S. Pilipiec, *Prawo do sądu w sprawach dyscyplinarnych radców prawnych*, „Studia Iuridica Lublinensia” 25, 2016, nr 3, s. 158, <https://journals.umcs.pl/sil/article/view/2735/pdf> (dostęp: 7.04.2021).

⁶⁷ M. Nowicki, *Co to są prawa człowieka?*, [w:] Helsińska Fundacja Praw Człowieka, *Szkola praw człowieka. Teksty wykładów*, z. 1, Warszawa 1998, s. 14.

⁶⁸ *Ibidem*.

- Jaworska M., *Prawo do sądu*, [w:] *Realizacja i ochrona konstytucyjnych wolności i praw jednostki w polskim porządku prawnym*, red. M. Jabłoński, Wrocław 2014, <https://repozytorium.uni.wroc.pl/dlibra/publication/52310/edition/52919/content>.
- Juchniewicz J., *O granicach swobody ustawodawcy w kształtowaniu standardów prawa do sądu*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2016, nr 3 (31), <https://czasopisma.marszalek.com.pl/ima-ges/pliki/ppk/31/ppk3102.pdf>.
- Komentarz do prawa o ustroju sądów powszechnych i ustawy o Krajowej Radzie Sądownictwa*, red. J. Gudowski, Warszawa 2002.
- Kuryłowicz M., *Rzymskie sentencje prawnicze o człowieku, sprawiedliwości i prawie*, „Palestra” 32, 1988, nr 7 (367).
- Lis-Staranowicz D., *Konstytucyjne środki ochrony wolności i praw*, [w:] *Wolności i prawa człowieka w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, red. M. Chmaj, Warszawa 2008.
- Łukasik K., *Konstytucyjne prawo do sądu „każdego” a przymus adwokacko-radcowski w sprawie skargi kasacyjnej w postępowaniu przed Sądem Najwyższym*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio G” 60, 2013, nr 2, http://dlibra.umcs.lublin.pl/Content/21480/czas4058_60_2_2013_9.pdf.
- Michalak A., *Polski Trybunał Konstytucyjny wobec europejskich standardów prawa do sądu*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2016, nr 3 (31), <https://czasopisma.marszalek.com.pl/images/pliki/ppk/31/ppk3114.pdf>.
- Nowicki M., *Co to są prawa człowieka?*, [w:] Helsińska Fundacja Praw Człowieka, *Szkola praw człowieka. Teksty wykładów*, z. 1, Warszawa 1998.
- Oniszczuk J., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego na początku XXI w.*, Kraków 2004.
- Pietrkowski H., *Prawo do sądu (wybrane zagadnienia)*, „Przegląd Sądowy” 9, 1999, nr 11–12.
- Pilipiec S., *Kształtowanie się współczesnej koncepcji prawa do sądu w Polsce*, [w:] *W kręgu historii i współczesności polskiego prawa. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Arturowi Korobowiczowi*, red. W. Witkowski, Lublin 2008.
- Pilipiec S., *Prawo do sądu w sprawach dyscyplinarnych radców prawnych*, „Studia Iuridica Lublensia” 25, 2016, nr 3, <https://journals.umcs.pl/sil/article/view/2735/pdf>.
- Pilipiec S., *Teoretyczno-prawne aspekty zasady prawa do sądu*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio G” 46, 2000, <http://dlibra.umcs.lublin.pl/dlibra/publication/41384/edition/38004/content>.
- Pilipiec S., *Zasada prawa do sądu w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej i Konstytucji Federacji Rosyjskiej*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio G” 50–51, 2003/2004, http://dlibra.umcs.lublin.pl/Content/21442/czas4058_50_51_2003_2004_9.pdf.
- Sarnecki P., *Komentarz do art. 45*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, red. L. Garlicki, M. Zubik, t. 2. Art. 30–86, Warszawa 2016.
- Sokolewicz W., *Konstytucyjna regulacja władzy sądowniczej*, [w:] *Konstytucja, ustrój, system finansowy państwa. Księga pamiątkowa ku czci prof. Natalii Gajl*, red. A. Jankiewicz, T. Dębowska-Romanowska, Warszawa 1999.

Akty prawne

- Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z dnia 4 listopada 1950 roku (Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284 ze zm).
- Konstytucja Królestwa Belgii z dnia 7 lutego 1831 roku, przeł. W. Skrzydło, http://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2015/05/Belgia_pol010811.pdf.
- Konstytucja Księstwa Lichtensteinu, przeł. R. Grabowski, S. Grabowska, http://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/01/Liechtenstein_pol_010712.pdf.

- Konstytucja Republiki Czeskiej z dnia 16 grudnia 1992 roku, przeł. M. Kruk-Jarosz, http://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2015/07/Czechy_pol_010811.pdf.
- Konstytucja Republiki Portugalskiej z dnia 2 kwietnia 1976 roku, przeł. A. Wojtyczek-Bonnand, http://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/03/Portugalia_pol_010116.pdf.
- Konstytucja Republiki Słowackiej z dnia 1 września 1992 roku, przeł. K. Skotnicki, http://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/11/Slowacja_pol_010711.pdf.
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku (Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483 ze zm.).
- Konstytucja Stanów Zjednoczonych Ameryki, przeł. A. Pułło, <http://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2015/03/USA-pol.pdf>.
- Ustawa z dnia 17 listopada 1964 roku Kodeks postępowania cywilnego (Dz.U. Nr 43, poz. 296).
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 roku Kodeks postępowania karnego (Dz.U. Nr 89, poz. 555).
- Ustawa z dnia 30 sierpnia 2002 roku Prawo o postępowaniu przed sądami administracyjnymi (Dz.U. Nr 153, poz. 1270).
- Ustawa Zasadnicza Republiki Federalnej Niemiec z dnia 23 maja 1949 roku, przeł. B. Banaszak, A. Malicka, http://biblioteka.sejm.gov.pl/wp-content/uploads/2016/02/Niemcy_pol_010711.pdf.

Orzecznictwo

- Orzeczenie Europejskiej Komisji Praw Człowieka z dnia 16 marca 1975 roku, sygn. 6202/73, *Decisions and Reports 1975*, s. 66.
- Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 7 stycznia 1992 roku, sygn. K 8/91, OTK 1992, nr 1, poz. 5.
- Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 29 września 1993 roku, sygn. K 17/92, OTK 1993, nr 2, poz. 3.
- Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 8 kwietnia 1997 roku, sygn. K 14/96, OTK 1997, nr 2, poz. 16.
- Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 4 października 2002 roku, sygn. II CZ 91/02, niepubl.
- Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 20 kwietnia 1970 roku, sygn. III CZP 4/70, OSNC 1970, nr 9, poz. 146.
- Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 16 lipca 1971 roku w sprawie *Ringeisen przeciwko Austrii*, skarga nr 2614/65, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57565>.
- Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 7 maja 2021 roku w sprawie *Xero Flor w Polsce sp. z o.o. przeciwko Polsce*, skarga nr 4907/18, <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-210065>.
- Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 20 grudnia 2017 roku, sygn. III KK 203/17, http://www.sn.pl/orzecznictwo/SitePages/Baza_orzeczen.aspx?ItemSID=26465-57a0abe2-a73c-441d-9691-b79a0c36be5c&ListName=Orzeczenia3.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 9 czerwca 1998 roku, sygn. K 28/97, OTK 1998, nr 4, poz. 50.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 16 marca 1999 roku, sygn. SK 19/98, OTK 1999, nr 3, poz. 36.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 10 maja 2000 roku, sygn. K 21/99, OTK 2000, nr 4, poz. 109.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 8 listopada 2001 roku, sygn. P 6/01, OTK 2001, nr 8, poz. 248.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 12 marca 2002 roku, sygn. P 9/01, OTK 1999, nr 3, poz. 36.

- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 8 października 2002 roku, sygn. K 36/00, OTK-A 2002, nr 5, poz. 63.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 25 lutego 2003 roku, sygn. SK 9/02, OTK 2003, nr 2, poz. 14.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 17 maja 2004 roku, sygn. SK 32/03, OTK 2004, nr 5, poz. 44.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 30 marca 2004 roku, sygn. SK 14/03, OTK-A 2004, nr 3, poz. 23.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 14 marca 2006 roku, sygn. SK 4/05, OTK-A 2006, nr 3, poz. 29.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 19 września 2007 roku, sygn. SK 4/06, OTK-A 2007, nr 8, poz. 98.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 21 lipca 2008 roku, sygn. P 49/07, OTK ZU 2008, nr 6/A, poz. 108.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 17 listopada 2008 roku, sygn. SK 33/07, OTK-A 2008, nr 9, poz. 154.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 31 marca 2009 roku, sygn. SK 19/08, OTK-A 2009, nr 3, poz. 29.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 22 września 2009 roku, sygn. SK 3/08, OTK-A 2009, nr 8, poz. 125.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 29 czerwca 2010 roku, sygn. P 28/09, OTK-A 2010, nr 5, poz. 52.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 18 października 2011 roku, sygn. SK 39/09, OTK-A 2011, nr 8, poz. 84.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 6 listopada 2012 roku, sygn. K 21/11, OTK-A 2012, nr 10, poz. 119.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 13 stycznia 2015 roku, sygn. SK 34/12, OTK-A 2015, nr 1, poz. 1.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 13 października 2015 roku, sygn. SK 63/12, OTK ZU 2015, nr 9/A, poz. 146.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 22 października 2015 roku, sygn. SK 28/14, OTK-A 2015, nr 9, poz. 149.